

KARAKAŞ, Ali (2019), “Abdülhadi El-Araşkî ve ‘Tefsîru Sureti Lokmân’ Adlı Eserinde Yer Verdiği Hadisler”, *Kadim Akademi SBD*, C. 3, S. 1, s. 39-64.

Makale Geliş Tarihi: 18.03.2019/ Makale Kabul Tarihi: 18.06.2019

ABDULHADİ EL-ARAŞKÎ VE “TEFSÎRU SURETİ LOKMÂN” ADLI ESERİNDE YER VERDİĞİ HADİSLER

ABDULHADİ EL-ARAŞKÎ AND HADİTH IN HIS WORK OF COMMENTARY SURAH LOKMAN

Ali KARAKAŞ *

ÖZ: Tarih boyunca büyük medeniyetlere beşiklik eden Diyarbakır ve çevresi, İslami ilimler alanında da pek çok âlimin yetiştiği münbit bir yerdir. Çünkü İslâm tarihi boyunca Diyarbakır çevresindeki medreselerin bunda büyük etkisi olmuştur. Badikî aşiretinin Araşkî kolundan olan Abdülhadi Kaya el-Araşkî (ö. 1420/2000), bu medreselerde yetmiş önemli bir âlimdir. 1926 yılında Diyarbakır’ın Kulp ilçesinin Araşka köyünde doğmuştur. İlköğrenimini babası Molla Halit’ten alan Araşkî, yörenin çeşitli medreselerinde zamanın önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Ardından çeşitli köylerde ve daha sonra Diyarbakır’ın şehir merkezinde yaşamış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Araşkî, 2000 yılında Diyarbakır’da vefat ederek meşhur Mardin Kapı mezarlığında defnedilmiştir. Defni esnasında onun telkinini okuyan Emekli Müftü Molla Abdülbari, mezarının başında cemaate dönerek onun ilmi literatürdeki derinliği hakkında şu cümleyi söylemiştir: “Biz, şu anda bir âlimi değil, aynı zamanda yaşayan canlı bir kütüphaneyi kaybetmiş bulunuyoruz.” Muttaki ve âlim olan Araşkî, geride pek çok ilmi eser bırakmıştır. Onun eserlerinin çoğu, hala basılmamış, el yazması halindedir. Çeşitli eserleri yazan Araşkî, hadislere ayrı bir önem vermiştir. Onun yazmış olduğu şu iki risalesi, doğrudan hadis ile ilgilidir: “*Hadis Tahrici ile İlgili*

ABSTRACT: Diyarbakır and its environs, which have honor great civilizations throughout history, are a mysterious place where many scholars are educated in the field of Islamic sciences. Abdülhadi Kaya al-Araşkî (d. 1420/2000), from the Araşkî arm of the Badikî tribe is one of the most important scholars in Diyarbakir in recent history. He was born in Araşka village of Kulp district of Diyarbakir in 1926. He took his first education from his father. He also took lessons from leading scholars of the time in various madrasah. He lived in various villages and later in the city center of Diyarbakir and raised many students. Later, he died in 2000 in Diyarbakir and was buried in the famous Mardin Gate cemetery. Mullah Abdulbari, the Retired Mufti, who read his proposition during the buried returned to the congregation at the beginning of his tomb and said the following about his depth in the scientific literature: “We are not lost just a scholar at the moment, but at the same time we have lost a living library.” The reliable and the scholar Araşkî left many works of art behind. Most of his works are still in hand print form. Araşkî, who wrote various works, gave a special importance to hadiths. The two papers that he wrote are related to the hadith: “*The paper of Hadith Tahric*”, “*How are the our Prophet today to*

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniv. İslami İlimler Fakültesi. alिकarakas72@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7790-3345>

Risale”, “Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)’in Hadisleriyle Nasıl Amel Edilir, Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Konularının Yer Aldığı Risale”. Ayrıca o, “Tefsîru Sûreti Lokmân” adlı kitabında da pek çok hadise yer vermiştir. Bu makalemizde, onun hadis konusu ile ilgili olan bu iki risalesini kısaca tanıttıktan sonra “Tefsîru Sûreti Lokmân” adlı eserinde yer verdiği bazı hadislerin senet ve metin tenkidi üzerinde duracağız. Kur’ân okumanın fazileti, ihsan, anne baba hakkı ve mefâtihu’l-ğayb ile ilgili hadisler bu hadislerin başında gelmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Diyarbakır, Abdülhadi Kaya el-Araşkî, Tefsiru Sûreti Lokman, Hadis.

be used, how many stipulations and records are there, and what are these conditions and records? The Risale Taken by Their Subject.“ In addition, he has included manyhadith in his book “*Commentary Surah Lokman*” In this article, after briefly introducing these two treatises related to his hadith, we will put some of the hadith in his book entitled “*Commentary Surah Lokman*” on the bill and text critique. Hadiths about the five unknowns, which express the virtue of reading the Qur’an, are at the beginning of these hadiths.

KEY WORDS: Diyarbakır, Abdülhadi Kaya el-Araşkî, *Commentary Surah Lokman*, Hadith.

GİRİŞ

İslâm tarihinde eğitim ve öğretimin yapıldığı medreseler, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) döneminden itibaren başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Medine’de inşa ettiği “*Mescid-i Nebevî*” ve onun yanında yer alan “*Dârü’s-Süffe*” ilk medrese olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında yine Hz. Muhammed’in (s.a.v.) zamanında inşa edilen ve içinde Kur’ân’ı Kerim okutulan “*Dârü’l-Kurrâ*” adlı evi, İslâm tarihinde medreselerin başlangıcı olarak kabul edenler de vardır. Ondan itibaren İslâm âleminin her yerinde camilerde dini eğitim verilmeye devam edilmiştir. Medresenin kurumsal bir şekilde ilk defa nerede kurulduğuna dair farklı görüşler vardır. Bazıları medresenin ilk olarak Abbasi Halifesi Me’mûn zamanında kurulduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bazı âlimler ise, medrese kültürünün ilk olarak Nizâmülmülk zamanında Bağdat’ta gelişip başka şehirlere yayıldığını savunmuşlardır.¹ Zamanla İslâm dininin dünyanın çeşitli yerlerine yayılması ile medreseler de İslâm’ın gittiği yerlerde kök salmışlardır. Örneğin Hindistan’ın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanlar, oralarda değişik isimler altında medreseler inşa ederek İslâmî ilimleri okutmuşlardır.² Haliyle Osmanlılar döneminde de Anadolu’nun değişik yerlerinde medreseler inşa edilmiştir. Buralarda çok sayıda talebeler yetiştirilmiş ve İslâm âleminde ilmi gelişmelere katkı sağlanmıştır.³ Doğudaki medreselerin, bu alanda önemli bir yeri vardır. Genel olarak medreselerde köklü bir eğitim geleneği bulunmaktadır. Doğu Anadolu’daki medreselerde de, bu özellik varlığını sürdürmüştür. Bu eğitim kurumları, toplum içerisinde eğitim ve öğretim açısından önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu medreselerde dini ilimlerin yanında sosyal ve pozitif ilimlerin de okutulduğuna şahit olmaktayız. Buralarda toplumu dini yönden irşat eden ve aynı zamanda devlet idaresinde önemli görevler üstlenen âlimler de yetiştirilmiştir.⁴ Sonuç itibarıyla medreseler, Batı toplumunda olmayan, tamamıyla İslâm medeniyetine ait eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Bu nedenle medreselerin kendilerine has maddi ve manevi özellikleri vardır. Buralardaki ders programları,

¹ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Megâmiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1978, III, 408 vd.; Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 323 vd.

² Geniş bilgi için bkz. Birişik, Abdülhamit, “Medrese”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 333 vd.

³ Bkz. İpşirli, Mehmet, “Medrese”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 327 vd.

⁴ Doğan, Hüseyin, “Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler”, *Makâlât*, Rize 2013, sayı: VI, cilt:1, s. 7 vd.

hoca-talebe ilişkileri, diğer eğitim kurumlarından farklıdır.⁵ Diyarbakır yöresinde, medreselerin derin etkilerinin olduğu bir gerçektir. Burada günümüze kadar medrese eğitimi devam etmiş ve bu medreselerde pek çok âlim yetişmiştir. Abdülhadi Araşkı'nın (Kaya'nın) bu alanda önemli bir yeri vardır. Bu çalışmamızda, onun hayatı, eserleri, hadis hakkında yazmış olduğu çalışmaları ve "Tefsîru Sûreti Lokmân" adlı eserinde yer alan bazı hadisler üzerinde duracağız.

I. ABDULHADİ EL-ARAŞKÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Abdülhadi el-Araşkî, çağımızda Diyarbakır'da yetişen önemli âlimlerindedir. 1926 yılında Diyarbakır ilinin Kulp ilçesine bağlı Araşka Köyünde doğmuştur. Onun esas adı, Abdülhadi Kaya'dır. Araşka köyünde doğduğu için halk arasında Araşkî lakabı ile bilinmektedir. Kulp yöresinde yaşayan Araşkiler, Muş, Kulp, Silvan ve çevre bölgelerde yayılmış bulunan Badıkî aşiretinin bir koludur. Araşkiler, Badıkî aşiretinin 12 kolundan biridir.⁶

Araşkî, çocukluğunda Medrese hocası olan babası Molla Halit'ten dini ilimleri öğrenmiştir. Ardından bölgenin çeşitli medreselerinde pek çok hocadan ders almıştır. Molla Şemseddin, Aliparlı Molla Abdüsselam ve Molla Salih Tanrıverdi, onun ders aldığı hocalardan bazılarıdır. Medrese usulüne göre okunması gereken kitapları tamamladıktan sonra, Molla Musayê Şerefkî Badıkî'den icazet almıştır. Ondan sonra çeşitli köylerde imamlık yapan Araşkî, imamlık yaptığı her köyde medrese kurarak talebe yetiştirmiştir.⁷

Araşkî, 1979 yılında Diyarbakır il merkezine yerleşerek kadrolu imam-hatip olarak görev almıştır. Fakat bu resmi görevi uzun sürmemiş, bir süre sonra imam-hatiplik görevinden istifa etmiştir. Ardından o, Diyarbakır Merkez Ulu Cami civarında bir kitapçı dükkânını açmış, orada hem kitap satarak geçimini temin etmiş, hem de medrese usulü ile talebe okutmuştur. Bu esnada Diyarbakır'da çeşitli kurumlarda işçi veya memur olarak çalışan pek çok kişiye Arapça ve dini konular hususunda ders vermiş ve onları yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında doktor ve öğretmen olan kişiler de vardır.⁸

Araşkî'yi tanıyanları dinledikten ve yazmış olduğu eserleri okuduktan sonra onun ilim aşığı muttaki bir insan olduğunu öğreniyoruz. Tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi temel İslam bilimlerinde geniş bilgi sahibi idi. Yazmış olduğu eserleri,

⁵ Çağlayan, Harun, "Medreseler Geleneği ve Medreseleşme Sürecinde Medreseler", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Diyarbakır 2014, sayı: XI, s. 256 vd.

⁶ Atsız, Burhan, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkî'nin Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Diyarbakır 2012, cilt: 4, sayı: VIII, s. 69; Turgay, Nurettin, "Abdülhadi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri", *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 409; Bayler, Şehmus, "Melle Abdu'l-Hadî el-Araşkî", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Diyarbakır 2011, cilt: e, sayı: V, s. 142.

⁷ Atsız, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkî'nin Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: VIII, s. 69; Turgay, "Abdülhadi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri", *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, s. 409; Bayler, "Melle Abdu'l-Hadî el-Araşkî", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: V, s. 142 vd.

⁸ Atsız, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkî'nin Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: VIII, s. 69; Turgay, "Abdülhadi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri", *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, s. 410.

onun bu üstünlüklerini yansıtmaktadır. Şafî mezhebini benimseyen Araşkî, itikatta Eş'ârî idi. O, ehl-i sünnet itikadına sahipti. Fikhî konuları yorumladıktan sonra, Şafî görüşünü belirtip konuya noktayı koyuyordu. O, yazmış olduğu eserlerinde, çoğunlukla toplumsal problemleri Kur'ân ve sünnet ölçülerine göre çözüm yollarını anlatmıştır. Toplumsal problemlere karşı duyarlı olan Araşkî, özellikle gençlere önem verir, anne ve babaların çocuklarının eğitimleri ile ilgilenmelerini önerirdi. Çocuk eğitimine verdiği önem nedeniyle, Lokman Suresi'nin tefsirini bir kitap halinde kaleme almıştır.⁹

Araşkî, mütevazı bir hayat sürdürmüştür. 2000 yılında 74 yaşında iken vefat etmiş ve Diyarbakır'daki tarihi Mardin Kapı mezarlığına defnedilmiştir. Onun mezarı, icazet aldığı Molla Musa'nın mezarına yakın bir yerdedir. Emekli Müftü Molla Abdülbari, onun telkinini okuduktan sonra, mezarının başında cemaate dönerek onun ilmi literatürdeki derinliği hakkında şu cümleyi söylemiştir: "Biz, şu anda bir âlimi değil, aynı zamanda yaşıyan canlı bir kütüphaneyi kaybetmiş bulunuyoruz."¹⁰

A. Basılmış Eserleri

Abdülhadi Araşkî, her türlü imkânsızlığa rağmen pek çok eser yazmıştır. Bu eserlerinin çoğu, hala el yazması halindedir. Onun basılmış iki eseri vardır:

1. Tefsîru Sûreti Lokmân: Bu eser, Diyarbakır'da el-Mektebetü'l-İslâmiyye tarafından basılmıştır.
2. Hulâsatü'l-Beyân fi Hakîkati'l-İslam ve İnsâniyyeti'l-İnsân. Bu eser, Mustafa Bilgen tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, 2001 yılında İstanbul'da Kültür Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır.

B. El Yazması Eserleri

1. el-Menhecu'l-Mubîn fi Tahkîki't-Tasavvufi'l-İslamî ve Hakîkati Turuki's-Sûfiyyeti'l-Muslimîn.
2. Ramazan Orucunun Vucubiyeti, Rüyeti Hilal, İhtilafı Metali ile Türkiye ve Diğer İslam Ülkelerinde Cuma Namazının Kılınması Gerektiđine Dair Risale.
3. Hadis Tahrici ile İlgili Risale.
4. Mevlidi Nebevi Hakkında Risale.
5. Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)'in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz? Bu konuda Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Konularının Yer Aldığı Risale.
6. Faizin Haram Olması ve Zekâtın Vucubiyeti ile İlgili Risale.

⁹ Bkz. Atsız, *Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkî'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 85; el-Araşkî, Abdülhadi, *Hulâsatü'l-Beyân fi Hakîkati'l-İslam ve İnsâniyyeti'l-İnsân, el-Mektebetü'l-İslamiyye*, Diyarbakır tsz., s.104; a. mlf. *Bir Meclis ve Tek Lafızla Gerçekleşen Üç Talak Meselesi ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması, s.1-8; a. mlf. *Borçların İadesi ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması, s.1-4; a. mlf. *el-Menhecu'l-Mubîn fi Tahkîki't-Tasavvufi'l-İslamî ve Hakîkati Turuki's-Sûfiyyeti'l-Muslimîn*, basılmamış el yazması, s.3,5,6.

¹⁰ Bayler, "Melle Abdu'l-Hadî el-Araşkî", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: V, s. 144.

7. Cuma Namazının Öğle Vaktinde İadesi ve Delilleri ile İlgili Risale.
8. Bir Mecliste ve Tek Lafızla Gerçekleşen Üç Talak Meselesinin İslam Fıkhdındaki Hükümü ile İlgili Risale.
9. Kur'an İlimleri'nden Tecvîd'in Kaideleri Hakkında ve Hz. Osman Mushaf'ının Hattı ile Sahih Olan Yedi Kurrâ ve Diğer Kurrâ'ların Kıraatine Uygun Okuyuşlar ile İlgili Risale.
10. Borçların İadesi ile İlgili Risale.
11. Hayvanların Şer'i Kesimi ile İlgili Risale.
12. Cuma Hutbeleri ile İlgili Risale.¹¹

II. ABDULHADİ EL-ARAŞKÎ'NİN HADİSE YAKLAŞIMI

Araşkî'nin, bu eserleri yazarken hadise de önem verdiğini müşahade etmekteyiz. O, hadis konusunu ilgilendiren şu iki risalesi hâlâ el yazması hâlinindedir:

1. Hadis Tahrici ile İlgili Risale

Araşkî, el yazması olan bu risalesinin baş tarafında, giriş mahiyetinde risalenin içeriği hakkında bilgi vermiştir. Bu risale, Ebû Zekerîya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) "*Riyâzü's-Salihîn*" isimli eserinde bulunan hadislerden seçilmiş 39 hadis tahrici ile ilgilidir. Araşkî'nin risalenin giriş kısmında belirttiğine göre, bu 39 hadis Ebu Dâvud (ö. 275/888) ve Tirmizî (ö. 279/892) tarafından rivayet edilmiştir. İmam Nevevî bu hadisleri, onların sünen isimli eserlerinden derleyerek değişik bablar altında Riyâzü's-Salihîn adlı eserine yerleştirmiştir. Araşkî, bu hadislerle ilgili değişik hadis âlimlerinin görüşlerine başvurduğunu, ayrıca bu konuda söz söyleyen cerh ve ta'dil âlimlerine de müracaat ettiğini belirtmiştir. Neticede o, bu 39 hadis senetlerinin zayıf olduğunu tespit ettiğini kaydetmiştir. Müellif bu eserini oluştururken, önce hadislerin senetlerine, sonra metinlerine ve daha sonra da hadis âlimlerinin o hadisle ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bu risale, toplam 22 sayfadan oluşmaktadır. Onun son sayfasında, yazım tarihinin hicri 1410 ve miladi 1900 olduğu kaydedilmiştir.¹²

2. Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)'in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz? Bu konuda Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Gibi Konuların Yer Aldığı Risale

Araşkî, bu risaleye Allah'a hamd, Resulüne salât ve selamdan sonra hadis tanımları ile başlamıştır. O, hadisi şöyle tanımlamıştır: "Muhakkak ki hadis, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözleri, fiilleri ve takrirlerinden ibarettir."¹³ Bu tanımları yapan

¹¹ Bkz. Sevgi, Abdülkerim, *Abdülhâdî el-Araşkî ve Tefsîru Sûreti Lokman Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017, s. 9 vd.

¹² Araşkî, *Hadis Tahrici ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması, s.4 vd.

¹³ Araşkî, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)'in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz? Bu konuda Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Konularının Yer Aldığı Risale*, basılmamış el yazması eser, s. 2. Hadis ve sünnet kavramları hakkında geniş bilgi için bkz. el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî, "*senne*" *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî,

Araşkî, hadis hakkında sözlerine şöyle devam etmiştir: “Hadis, İslâm fıkhı için delil olarak kabul edilen dört şarttan biridir. Bu şartlar, kitap, sünnet, icma’ ve kıyastır. Sünnet, Hz. Muhammed’den (s.a.v.) sahih veya hasen bir senet ile sabit olur. Bu tür makbul hadisler, sahih veya hasen hadis olarak tabir edilir. Sahih hadis, adil ve zabıt olan bir ravinin, yine kendisi gibi adil ve zabıt olan bir raviden muttasıl bir senet ile şaz ve muallel olmayarak Hz. Muhammed’den (s.a.v.) rivayet ettiği hadistir.”¹⁴ Bu risaleye bu şekilde başlayan Araşkî, risalenin sonuna kadar hadis usulü ile ilgili senet, sahabi, adalet, zapt, maktu’, şaz ve benzeri kavramları tanıtmıştır.¹⁵ O, bu risalenin sonuna doğru cerh, ta’dil, mektu’, Mürsel, tedlis ve idrac hakkında da geniş bilgi vermiştir.¹⁶ Araşkî, 16 sayfadan oluşan el yazması bu eseri, Allah’a hamd ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) salat ve selam ile bitirmiştir. O, bu risalenin son sayfasında çalışmasını hicri 1410, miladi 1990 yılında bitirdiğini kaydetmiştir.¹⁷ Bu ve benzeri çalışmalarından, Araşkî’nin hadis ilmine vakıf olduğu ve hadise önem verdiği anlaşılmaktadır.

Araşkî’nin üzerinde çalışacağımız “Tefsîru Sûreti Lokmân” adlı kitabı, bir tefsir çalışması olmasına rağmen o, bu eserinde çeşitli hadislerle de yer vermiştir.

III. ABDULHADİ EL-ARAŞKÎ’NİN “TEFSÎRU SURETİ LOKMÂN” ADLI ESERİNDE YER VERDİĞİ HADİSLER

A. Eserin Tanıtımı

Araşkî’nin “Tefsîru Sûreti Lokmân” adlı kitabındaki hadislerle ilgili bilgi vermeden önce, bu kitabı kısaca tanıtmak istiyoruz. İsminden de anlaşıldığı gibi bu eser, Lokman Suresi’nin tefsiridir. Küçük boy olan bu kitap, 135 sahifeden oluşmaktadır. Bu eser, Diyarbakır’da el-Mektebetü’l-İslâmiyye tarafından basılmıştır. Kitabın baş tarafındaki bilgilerde, basım yılı hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak müellif, kitabın son kısmında bu eserini ve “Hulâsatü’l-Beyân fi Hakîkati’l-İslam ve İnsâniyyeti’l-İnsân” adlı eseri ile beraber hicri 1390 yılında yazıp tamamladığını kaydetmiştir.¹⁸ Bu tarih, miladi 1970 yılına tekabül etmektedir. Bu surede ağırlıklı olarak iman ve İslâm’ın hakikatleri, hikmetler, güzel öğütler, ilmi gerçekler, İslâm ahlakı, edep, insani değerler ve benzeri konular işlendiğinden dolayı, Araşkî bu sureyi seçmiş ve özel olarak bu surenin tefsirini yazmıştır. Ayrıca Araşkî, bu surenin 34

Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 285; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed bin el-Ezher el-Herevî, “senne”, *Tehzîbu’l-Luğâ*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir, Daru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut 2004, IX, 426 vd.; İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, “senne”, *Lisanu’l-Arap*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1994. XIII, 220 vd; el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu’t-Tahdîs min Funûni Mustalahi’l-Hadîs*, thk. Muhammed Behçet el-Baytar, Daru’n-Nefâis, Beyrut 1987, s.62, 64; es-Salih, Subhi, *Hadis ilimleri ve İstılahları*, trc. Yaşar Kandemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 1; Zeydân, Abdulkerim ve Abdulkahhar Davud Abdullah, *Ulûmu’l-Hadîs*, Müessesetü’r-Risâle, Dimeşk 2011, s. 12 vd; Koçyiğit, Talat, “sünnet”, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992, s. 429; Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 284; Karakaş, Ali, “Oksidentalizmde Etik Değerler”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Akader, Diyarbakır 2015, yıl: 13, sayı: 26, s. 182 vd.

¹⁴ Araşkî, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)’in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz?*, s. 2.

¹⁵ Araşkî, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)’in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz?*, s. 2 vd.

¹⁶ Araşkî, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)’in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz?*, s. 11 vd.

¹⁷ Araşkî, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)’in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz?*, s. 16.

¹⁸ Araşkî, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Diyarbakır 1970, s. 135.

ayetten oluştuğunu ve bu surede Hz. Lokman'ın (a.s.) nasihatleri yer aldığı için Lokman Suresi diye isimlendirildiğini anlatmıştır.¹⁹

Araşkı bu tefsiri, Arapça olarak sade bir dil ile yazmıştır. Cümleleri akıcıdır ve manası kolay bir şekilde anlaşılmalıdır. O, önce ayetlere yer vermiş sonra bu ayetlerde geçen kelimeleri teker teker izah etmiştir. Tefsir metinleri içerisinde geçen ayet ve kelimeler, parantez içerisinde gösterilmiştir. O, bir ayeti ele alıp işlerken, o ayette ki kelimeleri tek tek açıkladıktan sonra, “*vel-Ma'na*” deyip ayeti dini ve sosyolojik yönden yorumlamıştır. Bazen de o, ayetleri yorumlarken ayeti ayet, hadis ve müfessirlerin görüşleri ile rivayet yolu ile tefsir etmiştir. Araşkı bu tür tefsirlerde yer verdiği ayet, hadis ve diğer nakillerin kaynaklarına yer vermemiştir. Onun bu özelliği, akademik açıdan bir eksiklik olarak düşünülebilir. Hadise yer verdiği zaman “*Ve fi'l-Hadisillezi revâhü'l-Buhârî ve Müslim ve Ashâbü's-Sünen*” yani (Bu hadisi Buhârî veya Müslim ve yahut ta Sünen müellifleri nakletmiştir) gibi ifadelerle yer vermiştir. Bunun dışında dipnot ve kaynakçaya yer vermemiştir.²⁰ Ayrıca o, müfessirlerden nakillerde bulunurken, atıfta bulunduğu müfessirlerin sadece isimlerine yer vermiştir. Örneğin bir yerde hikmet kelimesinin tanımını yaparken, “*Kâle el-Kâdî el-Beydâvî fi tefsîrihi'l-meşhur*” yani Kadi el-Beydâvî meşhur tefsirinde demiş ki gibi ifadelerle nakillerde bulunmuştur.²¹ Abdülkerim Sevgi, Araşkı'nın bu tefsiri hakkında “*Abdülhâdî el-Araşkı ve Tefsîru Sûreti Lokman Adlı Eseri*” başlığı ile Yüksek Lisans Tezini hazırlamıştır.²² Ayrıca Araşkı, eserleri ve tefsiri hakkında çeşitli makaleler yazılmış, sempozyumlarda tebliğler sunulmuştur.²³

B. Kitapta Yer Alan Hadisler

Abdülhadi el-Araşkı, “*Tefsîru Sûreti Lokmân*” adlı kitabını yazarken pek çok hadise yer vermiştir. Biz, burada onun yer verdiği hadislerden bazılarını yer verip onları metin ve senet yönünden değerlendireceğiz.

1. Kur'ân'ı Öğrenme ve Öğretme

Araşkı, kitabında Lokman Suresinin tefsirine başlamadan önce, özellikle Kur'ân-ı Kerim hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. O, Kur'ân-ı Kerim'i öğrenme ve öğretme başlığı altında konu ile ilgili geniş bilgi vermiş ve burada 5 tane hadise yer vermiştir.²⁴ Bu hadislerin tümü, Kur'ân-ı Kerim ile ilgilidir. Biz burada bu hadislerden biri üzerinde duracağız:

أخبرني علقمة بن مرثد، سمعت سعد بن عبيدة، عن أبي عبد الرحمن السلمي، عن حدثنا حجاج بن منهال، حدثنا شعبة، قال عثمان رضي الله عنه، عن النبي ﷺ قال خيركم من تعلم القرآن وعلمه

Buhârî'nin Haccâc b. Minhâl'dan, onun Şu'be'den, onun Alkâme b. Mersed'den, onun Sa'd b. Ubeyde'den, onun Ebû Abdirrahmân es-Sülemî'den, onun da Osman'dan

¹⁹ Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 27.

²⁰ Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 30 vd.

²¹ Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 57.

²² Sevgi, *Abdülhâdî el-Araşkı ve Tefsîru Sûreti Lokman Adlı Eseri*, s. 1 vd.

²³ Atsız, “Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkı'nın Hayatı ve Eserleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı: cilt: 4, VIII, s. 69 vd; Turgay, “Abdülhadi el-Araşkı ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri”, *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, s. 409 vd; Bayler, “Melle Abdu'l-Hadî el-Araşkı”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:3, sayı: V, s. 140 vd.

²⁴ Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 20 vd.

rivayet ettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle söylemiştir: "Sizin hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğrendir."²⁵ Bu hadis, başka kaynaklarda da geçmektedir.²⁶

Araşkî bu hadisi alırken, rivayet zincirine yer vermemiş ve sadece "An Osman b. Affân" yani Osman b. Affân'dan diyerek hadise başlamıştır. O, hadis metnini verdikten sonra, "Revâhu'l-Buhârî ve Ebû Dâvûd ve't-Tirmizî" yani (Bu hadisi Buhârî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî rivayet etmiştir) ifadesini kaydetmiştir. Araşkî, burada senet zincirine yer vermediği gibi, kaynak eserlerin adına yer verirken, bap ve hadis numaralarını da yazmamıştır. O, eserinin her yerinde olduğu gibi, burada da akademik kural ve kaidelere uymamıştır.²⁷

Araşkî, ardından bu hadisi yorumlarken, Kur'ânı öğrenme, öğretme, okuma, dinleme, onu tedris etme, ayetlerinin anlam, ahkâm ve sırlarını araştırma, okuma kurallarını anlama ve benzeri konularda çalışmanın sünnet olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, burada Kur'ânı okumaya teşvik etmek ve unutulmamasını sağlamak için onu okutmaya ve öğretmeye karşılık para almanın caiz olduğunu da savunmuştur.²⁸ Araşkî, ayrıca kitabın sonundaki değerlendirmede de yine bu hadise yer vermiştir.²⁹

Araşkî'nin bu açıklamalarına yer verdikten sonra, hadisin senet metin tahlili üzerinde duracağız. Bu hadisi, Buhârî'deki rivayeti esas alarak değerlendireceğiz. Bu hadisin senedinde Buhârî ile beraber yedi ravi bulunmaktadır. Buhârî'yi saymazsak bu hadis, senette yer alan ravilerin sayısı açısından südasidir. Bu raviler hakkında kısaca şu bilgileri vereceğiz:

1.1. Buhârî: Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870). Buhâra'da doğduğu için, kendisine Buhârî lakabı verilmiştir. O, 11 yaşlarından itibaren hadis ile meşgul olmaya başlamıştır. Keskin bir zekaya sahip olan Buhârî, 16 yaşında annesi ve kardeşi Ahmet ile beraber hacca gitmişler. Annesi ve kardeşi hac ibadetinden sonra memleketlerine dönerken, o Mekke'de kalmayı tercih etmiştir. Buhârî, Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel, Nisâbur'da Yahya b. Yahya el-Minşârî ve Bell'ite Mekki b. İbrahim ve Kütaybe b. Said ile görüşmüş ve onlardan hadis öğrenmiştir. Rivayet edildiğine göre Buhârî, 1080 kişiden hadis almıştır. Onun hadis aldığı kişilerden bazıları şunlardır: Ubeydullah b. Musa, Muhammed b. Abdillah el-Ensârî, Ebû Asım en-Nebîl, Mekki b. İbrahim, Ebû'l-Muğîre, Ahmed bi Halid el-Vehbî vb. Ondaki hadis alanların sayısının çok daha fazla olduğu rivayet edilmektedir. Örneğin Buhârî'nin meşhur talebelerinden olan Firebrî, 90.000 kişinin, Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh* adlı kitabını dinlediğini söylemiştir. Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zur'â, Ebû Hâtim, İbrahim el-Harbî bunlardan bazılarıdır. Buhârî, her yönü ile İslâm edep ve ahlakını yaşamaya çalışmış, ibadete ve takvaya önem vermiş, hayatı boyunca cömertçe davranmıştır. O, ilmi ve edebi yönünden dolayı pek çok âlimin övgüsünü kazanmış, hadis rivayetinde sika³⁰ ve me'mûn olarak kabul

²⁵ Buhârî, Fadâilü'l-Kur'ân, 21, hadis no: 5027, 5028.

²⁶ Bkz. Ebû Dâvûd, Vitir, 14, hadis no: 1452; Tirmizî, Fadâilü'l-Kur'ân, 15, hadis no: 2907, 2908, 2909; İbn Mâce, Mukaddime, 16, hadis no: 211, 212, 213; Dârimî, Fadâilü'l-Kur'ân, 2, hadis no: 3216, 3217, 3218; İbn Hanbel, I, 57, 58, 69, 153.

²⁷ Araşkî, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 20.

²⁸ Araşkî, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 20.

²⁹ Araşkî, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 128.

³⁰ "Sika" kelimesi, kendine itimat olunan ve güvenilen kimse manasındadır. Hadis ıtlahında ise, bu kelime adalet ve zapt niteliklerini tam olarak taşıyan ve dolayısı ile hadis rivayetinde

edilmiştir.³¹ Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseri, hadis alanında yazılmış en muteber kitap olarak kabul edilmektedir. Buhârî, tedvin³² ve tasnif³³ döneminin altın çağında yaşamıştır. O, bu dönemde geniş bir hadis bilgisine, metin ve isnatlardaki illetlere, ravilerin cerh ve tadil açısından değerlendirilmesine, sahih hadisi sakim hadisten ayırma konusundaki titizliğe sahip olması sayesinde mükemmel bir hadis kitabını tasnif etmeyi başarmıştır. Onun bu kitabı, İslâm âleminde Kur'ân'dan sonra gelen ikinci dini kaynak olarak kabul edilmiştir. Buhârî bu kitabını, hocası İshâk b. Râhuye'nin tavsiyesi üzerine yazdığını söylemiştir. O, bu eserini 600.000 hadis arasından seçtiği hadislerden 16 yılda meydana getirmiştir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı kitabı, 97 kitap başlığından oluşmaktadır. Buhârî, bu kitap başlıkları altında çeşitli baplara yer vermiş ve fıkhi görüşlerini bap başlıklarına yansıtmıştır. Bu nedenle, "*Fıkhü'l-Buhârî fî Terâcimih*" yani, "Buhârî'nin fıkhı, tercemelerindedir/bap başlıklarındadır" denilmiştir. O, eserine verdiği "*el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar min Umûri Rasûli'l-Lâhi ve Sünenihi ve Eyyâmih*" ismi, onun genel olarak eserini, hangi kriterlere göre yazdığını yansıtmaktadır. Onun 600 bin hadis topladığı rivayet edilmektedir. O eserini, bunlardan titizlikle seçtiği sahih hadislerden meydana getirmiştir. Onun kitabında, muallak, mutabi, şahid ve mevkuf olan hadisler dışında,

güvenilir olan hadis ravileri için kullanılan bir kavramdır. Bir kimseye itimat edildiği zaman, vesiktu bi fulanın, yani falana givenip itimat ettim denilmektedir. Bunun hadis kültüründeki anlamı da, "innehu sikâtü", yani o, güvenilmektedir. Sika tabiri, hadis ravilerinin ta'dilinde kullanılır. Sika olarak kabul edilen bir ravinin rivayet ettiği hadis, delil olarak alınır. Hadis tarihinde sika ravilerin isimlerini ve tercemelerini bir araya getiren kitapların telifine büyük önem verilmiş ve "Kitâbü's-Sikât" adı ile çeşitli çalışmalar yapılmıştır. (Koçyiğit, "Sika", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 426; Aydın, "Sika", *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 277 vd.).

³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 391 vd; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî el-Mektebetu'l-Asriyye*, Beyrut 2005, s. 8 vd; a. mlf. *Tehzibu't-Tehzib*, IX, 39 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzib*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2001, I, 153; Brockelmann, Carl, "Buhârî", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, II, 771; A'zâmî, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 368 vd.

³² Yeri gelmişken, kısa bir şekilde tedvin kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Kelime olarak *tedvin*, dağınık malzemeleri toplamak ve bir araya getirmek demektir. Tedvinin hadis tarihi açısından istilâhî anlamı ise, sahâbi olsun, tabiîn olsun, değişik kişiler tarafından rivayet edilen dağınık haldeki hadis metinlerini herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutmaksızın bir araya getirerek bir kitap halinde yazmak demektir. (ez-Zebîdî, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Mısır 1306, IX, 204; Kasımî, *Kavâidu't-Tahdîs*, s. 70 vd; Koçyiğit, "Tedvînu'l-Hadîs", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 473; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 2013, s. 39; Aydın, "Tedvin", *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 314. Tedvin faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. er-Ramehurmûzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdîrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Daru'l-Fikr, Beyrut 1971, s. 229 vd.).

³³ Burada, tasnif kelimesi hakkında da kısaca bilgi vermek istiyoruz. Kelime olarak *tasnif*, aynı cinsten olan ya da aralarında bir araya getirilmelerini gerektiren ortaklıklar bulunan şeyleri başkalarından ayırarak bir araya getirmek manasına gelmektedir. Hadis istilâhında ise *tasnif*, tedvin edilen hadis malzemelerinin ya konularına, ya sahâbi ravilerine ya da ilgi alanlarına göre belli bölüm ve bablarda/konularda toplanması demektir. Hadis âlimleri, hadisleri ya konularına, ya ravilerine veya başladığı harfe göre tasnif etmişlerdir. (İbn Manzûr, "Sanefe", *Lisânu'l-Arab*, IX, 198; İtr, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Daru'l-Hadîs, Beyrut 1992, s. 197 vd; Koçyiğit, "Tasnif", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 464 vd; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 40, 42; Aydın, "Tasnif", *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 310 vd; Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 206 vd.).

mükerrerlerle beraber yaklaşık 7397 kadar hadis bulunmaktadır. Bunlar dahil edilirse, sayı yaklaşık olarak 9 bini bulmaktadır.³⁴ Dolayısı ile bu sayı, onun toplamış olduğu 600 bin hadis içerisinde çok az bir miktara tekabül etmektedir. Buhârînin bu hadis kitabı üzerine çok sayıda şerh³⁵ yazılmıştır. Diğer hadis kitapları hakkında bu derece şerh yazılmamıştır.³⁶

1.2. Haccâc b. Minhâl: Ebû Muhammed Haccâc b. el-Minhâl el-Enmâtî es-Sulemî el-Basrî (ö. 217/832). O, Cerir b. Hazim, Şu'be ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Buhârî, Zuhlî ve benzeri meşhur âlimler de kendisinden hadis nakletmişlerdir. Pek çok hadis âlimleri, onu övmüş, onun hadis rivayetinde sika, me'mûn ve salih olduğunu söylemişlerdir. Haccâc, hicri 217 miladi 832 yılında vefat etmiştir.³⁷

1.3. Şu'be: Ebû Bistâm Şu'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Atkî el-Ezdî el-Basrî (ö. 160/776).³⁸ Şu'be, tebeü't-tabiîn döneminde yaşamış büyük bir muhaddis ve rical âlimidir. Aynı zamanda o, Basra yöresinde ilk olarak sistemli bir şekilde hadis tasnif faaliyetini başlatan ve rical tenkidine dair bilgileri toplayıp değerlendiren ilk âlim olarak kabul edilmektedir. Onun, *Kütübü sütte'* de yüzlerce rivayeti vardır. O, hadis ilmi ile ilgili çalışmaların her alanı ile ilgilendiği için, kendisine "Emîrül-Mü'mînîn fi'l-Hadis" lakabı verilmiştir. Şu'be, Malik b. Enes, İshâk b. Yesâr, Hişâm b. Urve, Bukeyr b. Ata, Cafer es-Sadık, Katade, Hümejd et-Tavîl, Sufyan es-Sevrî, Süleyman el-A'meş, Süleyman eş-Şeybânî ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Eyyûb, el-A'meş, Said b. İbrahim, Muhammed b. İshâk, Sufyân es-Sevrî, Yahya el-Kattân, Abdürrahman b.

³⁴ Buhârî'deki hadislerin sayısı ile ilgili farklı rakamlar hakkında geniş bilgi için bkz., el-Kirmânî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said, *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, I, 3; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 654-659, 665.; Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 117, 149.; Karakaş, Ali, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, s. 197, 238.

³⁵ Kelime olarak şerh, feth, ta'lik, bir şeyi kesip ayırmak, izah etmek, bir şeyi yaymak, ezberlemek, genişletmek, tefsir etmek, keşfetmek, açıklamak ve benzeri anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, "Şerahe", *Lisânu'l-Arab*, II, 497 vd; Luvis, Ma'lûf el-Yesûî, "Şerahe", *el-Muncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1986, s. 381.). Hadis edebiyatında ise şerh, bir âlimin herhangi bir hadisi veya birçok hadisi içine alan bir hadis kitabını dil kuralları ve İslâm dini esasları çerçevesinde kendi anlayışı nispetinde açıklayıp yorumlamasıdır. Bu tür çalışmalar sonucunda meydana getirilen malzemelere, genel olarak şerh edebiyatı denmektedir. (Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, trc. Kemaleddin Muhammed Efendi, İstanbul 1313, II, 13; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 181.). Burada, önemine binaen Mansûr Ali Nâsif'in şerh konusunda yapmış olduğu bir açıklamaya yer vermek istiyoruz: "Hadis şarihi, çoğu kimselerin bilemeyeceği birçok zorluklarla karşı karşıyadır. Hadis usulü tekniklerine göre her hadisi değerlendirmek, kaynaklardaki durumunu tahkik etmek, ihtiva ettiği lafızlar ve manalarla ilgili edebi ve bilimsel yönleri kavramak, taşıdığı fihhi hükümleri doğru olarak tespit ve izah usulünü bilmek hep şarihe düşen görev olmaktadır. Bu sebeple şerh, telif türlerinin en zoru ve hadis alanında yapılacak çalışmaların boyutları en geniş olanıdır." (Nasif, Mansûr Ali, *et-Tâc el-Câmiu li'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1961, I, 13; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 182.).

³⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 401 vd; İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 8 vd; a. mlf. *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 40 vd; Brockelmann, "Buhârî", *İslâm Ansüklopedisi*, II, 771 vd; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 254 vd; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 80 vd; A'zâmî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 276; a. mlf. "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 371 vd.

³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 191 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 157.

³⁸ Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, I, 313.

Mehdi, Vekî', Ebû Davud et-Tayâlisî, Ebü'l-Velid et-Tayâlisî, en-Nadr b. Şumeyl, Süleyman b. Harb ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. Pek çok âlim, ondan övgü ile bahsetmiştir. Hadis münekkitleri, onun hadis rivayetinde sika, me'mûn, sebt ve hüccet olduğunu söylemişlerdir. O, kendi zamanında yaşamış en çok hadis ezberleyen, en muttaki ve en faziletli insan olarak bilinmektedir. Bununla beraber Darekutnî ve benzeri bazı âlimler, hadis metinleri ile fazla meşgul olmasından dolayı, onun hadis senetlerinde yer alan bazı isimleri unuttuğunu söylemişlerdir. Şu'be, hicri 160 yılında Basra'da vefat etmiştir. İbrahim Hatiboğlu, Şu'be'nin tabeuttabiinden olduğunu ileri sürmüştür.³⁹ Ancak İbn Hacer, Şu'be'nin iki sahabe olan Enes b. Malik ve Amr b. Seleme'yi gördüğünü ve dört yüz tabiinden hadis dinlediğini söylemiştir.⁴⁰ Şu'be, hadis tasnifi, rical tenkidi ve benzeri konularda çalışan ilk alimlerden olduğu için, özellikle oryantalistlerin tenkidine uğramıştır. Oryantalistler, onun hakkında çeşitli tartışmalara yer vermişlerdir.⁴¹

1.4. Alkâme b. Mersed: Ebü'l-Hâris Alkame b. Mersed el-Hadremî el-Kufî. O, Sa'd b. Ubeyde, Zîr b. Hubeyş ve daha pek çok âlimden hadis almıştır. Başta Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanife ve daha pek çok kişi, ondan hadis nakletmişlerdir. Pek çok münekkidi, onun hadis rivayetinde sika, sebt ve salih olduğunu belirtmişlerdir. Onun Irak'ta öldüğü rivayet edilmektedir.⁴²

1.5. Sa'd b. Ubeyde: Ebû Damre Sa'd b. Ubeyde es-Sulemî el-Kufî. O, başta Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abdullah b. Ömer, Muğîre b. Şu'be, berrâ b. Abid ve daha pek çok kişiden hadis nakletmiştir. Alkame b. Mersed, A'meş, Ebû Mâlik el-Eşcaî ve diğer bazı âlimler kendisinden hadis nakletmişlerdir. Tabîinden olan Sa'd, hadis âlimleri tarafından sika olduğu kabul edilmiştir. Onun Irak'ta vefat ettiği rivayet edilmektedir.⁴³

1.6. Ebû Abdirrahmân es-Sülemî: Ebû Abdirrahman Abdullah b. Habîb b. Rubey'â es-Sülemî el-Kûfî (ö. 90/708). O, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Ömer, Halid b. Velid, Abdülla b. Mes'ûd, Ebû Hüreyre ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Onun hangi sahabeden hadis rivayet ettiğine dair farklı görüşler vardır. Sa'd b. Ubeyde, İbrahim en-Nehâî, Alkame b. Mersed, Said b. Cübeyr ve daha pek çok kişi, ondan hadis nakletmişlerdir. Onun uzun süre Kur'ân okutan bir kari' olduğu rivayet edilmiştir. Hadis alanındaki önemi ve başarısı alimler tarafından takdir edilmiştir. O, hicri 90 miladi 708 yılında vefat etmiştir. Ölüm tarihi hakkında değişik rivayetler vardır.⁴⁴

1.7. Osman: Ebû Abdillâh Osman b. Affân b. Ebî'l-As b. Umeyye b. Abdi Şems b. Abdi Menâf el-Kureşî (ö. 35/656). Onun, Ebû Leyla, Emirü'l-Mü'minin ve Zü'n-Nureyn gibi lakapları da vardır. Hz. Osman, üçüncü halifedir ve İslâm tarihinde onun önemli bir yeri vardır. Hz. Osman, İslâm'dan önce de Mekke'de önemli tüccarlardan biri idi. O, önce Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kızı Hz. Rukiyye ile evlenmiş. Bir süre sonra Hz.

³⁹ Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 224.

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VII, 202 vd; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 308 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 338.

⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Goldziher, İgnazhe, *Muslim Studies*, trc. C.R. Barber - Samuel Miklos Stern, London 1971, II, 76 vd; Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, XXXIX, 225 vd.

⁴² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 238 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 37.

⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 417; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 281.

⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 164; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 388.

Rukiyye veft edilce, Hz. Osman Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kızı Hz. Ümmü Külsûm ile evlendiği için, kendisine Zü'n-Nureyn yani iki nur sahibi lakabı verilmiştir. O, ilk on sahâbeden biridir ve Aşerei Mübeşşeredendir. O, Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'den hadis nakletmiştir. Kendisinden Abdüllah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sabit, Ebû Katade, Ebû Hüreyre, Abdüllah b. Abbas, Abdüllah b. Ömer, Abdüllah b. Zübeyr, Said b. el-Müseyyeb, Ahmed b. Kays, Alkame b. Kays, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, kendi çocukları Ebân, Said, Amr ve daha pek çok kişi hadis nakletmişlerdir. İlmî kaynaklara, onun fazileti hakkında pek çok bilgi yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerim, onun zamanında kitap haline getirilmiş ve çoğaltılmıştır. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) toplam 146 hadis nakleden Hz. Osman, hadis rivayetinde önemli bir yere sahiptir.⁴⁵

Kanaatimizce Araşki'nin de işaret ettiği gibi, bu hadisin metninde sadece Kur'ân okuma ve okutma kast edilmemektedir. Bu hadiste, Kur'ân'ı her yönü ile okumanın, anlamının ve onu başkalarına öğretmenin sünnet olduğuna işaret edilmektedir. Buna göre Müslümanların Kur'ân'ı, kapsadığı çeşitli ilimler açısından araştırmaları, öğrenmeleri, değerlendirmelerde bulunmaları ve bu yolda topluma yararlı olmaya çalışmaları gerekir.⁴⁶ Kur'ân-ı Kerim'i öğrenme ve öğretmek hakkında bu bilgileri verdikten sonra, Araşki'nin *ihsan* kavramı hakkında naklettiği hadisin yorumu üzerinde duracağız.

2. İhsan (İyilik)

Araşki, bu kitabında Lokman Suresinin üçüncü ayetini tefsir ederken, "muhsinîn" kelimesi üzerinde durmuştur. "muhsinîn" yani Muhsinler kelimesini, ibadette gerçek anlamda inananlar, ihlas ve takva sahibi olanlar anlamında yorumlamıştır. O, bu kelime hakkında geniş bilgiler⁴⁷ verdikten sonra, onu şu hadislerle⁴⁸ açıklamaya çalışmıştır:

فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ، قَالَ: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»

⁴⁵ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sadr, III, Beyrut 2014, s. 53 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 124 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 15; Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 438 vd.

⁴⁶ Bu hadisin şerhi hakkında geniş bilgi için bkz. el-Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, IX, 248; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005, X, 5925 vd.; Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002, XIII, 569 vd.; Kastalânî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012, XI, 303; Gürânî, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed, "el-Keşerü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî", thk. Ahmed İzzu İnâye, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2008, VIII, 402; Azîmâbâdî, Ebû Abdirrahmân Şerifi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî, *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Darü'l-Feyhâi, Dımaşk 2013, IV, 258; Hatipoğlu, Haydar, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, İstanbul 2012, I, 371 vd.; Sâbûnî, Muhammed Ali, *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2014, V, 24.

⁴⁷ Araşki, *Tefsîru Süreti Lokmân*, s. 33 vd.

⁴⁸ Araşki, *Tefsîru Süreti Lokmân*, s. 35.

Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ihsan kelimesi hakkında soru sorulunca, o şöyle cevap vermiştir: "İyilik, Allah'ı görüyormuşçasına O'na ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmeden de O seni görüyor."⁴⁹

Araşkî, burada ihsan hakkında geniş bilgi vermiştir. Onun verdiği bu bilgiler kısaca şöyledir: "İyilik, insana değer kazandıran davranışlardır. Sağlıklı kalpler ve doğru düşünen beyinler, daima iyiliğe meyyaldirler. Çünkü iyilik, dürüst ve dengeli bir hayat sürdürmek demektir. Lokman Suresinin üçüncü ayetinde övülen iyi insanlar, inanç ve ibadetlerinde ihlaslı olan ve Allah'ın emirlerine uygun hareket eden insanlardır. Bir de bu insanlar, ahiret hazırlığı içerisinde bulunurlar."⁵⁰

Araşkî'nin yer verdiği bu hadis, Hz. Ömer'in (ö. 24/644) rivayet ettiği ve Cibril Hadisi olarak bilinen hadisin bir parçasıdır. Aslında bu hadisin tam metni şöyledir:

حَدَّثَنِي أَبُو خَبِيَّةَ زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، عَنْ كَهْمَسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، ح وَحَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُعَاذٍ الْعُبَيْرِيُّ - وَهَذَا حَدِيثُهُ - حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا كَهْمَسٌ، عَنْ ابْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، قَالَ: كَانَ أَوَّلَ مَنْ قَالَ فِي الْقَدْرِ بِالْبَصْرَةِ مَعْبُدُ الْجَهَنِيِّ، فَأَنْطَلَقْتُ أَنَا وَحَمِيدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحَمِيرِيُّ حَاجِبِينَ - أَوْ مُعْتَمِرِينَ - فَقُلْنَا: لَوْ لَقِينَا أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلْنَاهُ عَمَّا يَقُولُ هُوَ لَاءَ فِي الْقَدْرِ، فَوَفَّقَ لَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ دَاخِلًا الْمَسْجِدِ، فَاسْتَفْتَاهُ أَنَا وَصَاحِبِي أَحَدُنَا عَنْ يَمِينِهِ، وَالْآخَرُ عَنْ شِمَالِهِ، فَطَلَبْنَا أَنْ صَاحِبِي سَيِّئُ الْكَلَامِ إِلَيَّ، فَقُلْتُ: أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ إِنَّهُ قَدْ ظَهَرَ قَبْلَنَا نَاسٌ يَفْرَعُونَ الْقُرْآنَ، وَيَتَفَقَّرُونَ الْعِلْمَ، وَذَكَرَ مِنْ شَأْنِهِمْ، وَأَنَّهُمْ يَزْعُمُونَ أَنْ لَا قَدَرَ، وَأَنَّ الْأَمْرَ أَنْفٌ، قَالَ: «فَإِذَا لَقِيتَ أُولَئِكَ فَأَخْبِرْهُمْ أَنِّي بَرِيءٌ مِنْهُمْ، وَأَنَّهُمْ بُرَاءٌ مِنِّي»، وَالَّذِي يَخْلِفُ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ «لَوْ أَنَّ لِأَحَدِهِمْ مِثْلَ أُخْدِ دَهَبًا، فَأَنْفَقَهُ مَا قَبِلَ اللَّهُ مِنْهُ حَتَّى يُؤْمِنَ بِالْقَدْرِ» ثُمَّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ، إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدٌ بَيَاضَ الثِّيَابِ، شَدِيدٌ سَوَادِ الشَّعْرِ، لَا يَرَى عَلَيْهِ أَثَرَ السَّفَرِ، وَلَا يَعْرِفُهُ مِنَّا أَحَدٌ، حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاسْتَدْرَكَ رُكْبَتَيْهِ إِلَى رُكْبَتَيْهِ، وَوَضَعَ كَفَيْهِ عَلَى فَجْدَيْهِ، وَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ أَخْبِرْنِي عَنِ الْإِسْلَامِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ، وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ، وَتَصُومَ رَمَضَانَ، وَتُحُجَّ النَّبِيَّةَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا»، قَالَ: صَدَقْتَ، قَالَ: فَعَجَبْنَا لَهُ بِسَأَلِهِ، وَبِصِدْقِهِ، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِيمَانِ، قَالَ: «أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ، وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ، وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، وَتُؤْمِنَ بِالْقَدْرِ خَيْرَهُ وَسَرَّهُ»، قَالَ: صَدَقْتَ، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ، قَالَ: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ السَّاعَةِ، قَالَ: «مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ» قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنْ أَمَارَتِهَا، قَالَ: «أَنْ تَلِدَ الْأُمَّةُ رَبِّتَهَا، وَأَنْ تَرَى الْخِفَاءَ الْعُرَاةَ الْعَالَةَ رِعَاءَ النَّسَاءِ يَتَطَاوَلُونَ فِي الْبُنْيَانِ»، قَالَ: ثُمَّ أَنْطَلَقَ فَلَبِثْتُ مَلِيًّا، ثُمَّ قَالَ لِي: «يَا عُمَرُ أُنْذِرِي مِنَ السَّائِلِ؟» قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «فَإِنَّهُ جَبْرِيْلُ أَتَاكُمْ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ»

Ömer b. el-Hattâb (r.a.) şöyle demiştir:

"Bir gün Resulü Allah'ın (s.a.v.) huzurunda bulunduğumuzda, bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı, üzerinde yolculuk eseri bulunmayan ve hiçbirimizin tanımadığı bir adam çıkageldi. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önüne oturdu, dizlerini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dizlerine dayadı, ellerini kendi dizlerinin üstüne koydu ve 'Ey Muhammed! Bana İslâm'dan haber ver' dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.), 'İslâm, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın Resülü olduğuna şahadet etmen, namazı kılman, zekâtı vermen, ramazan orucunu tutman ve güç yetirebilersen hac ibadetini yerine getirmendir' diye buyurdu. Adam, 'Doğru söyledin' dedi. Onun hem sorup hem de tasdik etmesi tuhafımıza gitti. Bunun ardından adam, 'Bana imandan haber ver' dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.), 'Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe inanmandır. Yine kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan

⁴⁹ Müslim, İmân, 1, hadis no: 8, Tirmizi İmân, 4, hadis no: 2610; Ebû Dâvûd, Sünnet 16, hadis no: 4695.

⁵⁰ Araşkî, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 35 vd.

olduğuna iman etmemdir' diye buyurdu. Adam, 'Doğru söyledin' diye tasdik etti. Ardından adam, 'Bana ihsandan haber ver' dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.) 'İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına ona ibadet etmemdir. Her ne kadar sen onu görmüyorsan da O seni görür' diye cevap verdi. Adam yine, 'Kıyamet'ten bana haber ver' dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.), 'Kendisine soru sorulan, bu konuda sorandan daha bilgili değildir' cevabını verdi. Adam, 'Bana kıyametin alametlerinden haber ver' dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.), 'Cariyelerin sahiplerini doğurması, yalın ayak, baldırı çıplak koyun çobanlarının, yüksek binaları yapmada birbirleriyle yarışmalarıdır' diye buyurdu. Adam, çekip gitti. Ben bir süre öylece kalakaldım. Daha sonra Hz. Muhammed (s.a.v.) 'Ey Ömer! Soru soran kişinin kim olduğunu biliyor musun?' diye sordu. Ben, 'Allah ve Resulü daha iyi bilir' dedim. Hz. Muhammed (s.a.v.), 'O Cebrail'di, size dininizi öğretmeye geldi' diye buyurdu."⁵¹

Müslim, bu hadisi ayrı iki senetten nakletmiştir. Birinci senette hadisi Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'den, o Veki'den, o Kehmes'ten, o Abdullah b. Büreyde'den, o Yahya b. Ya'mer'den, o Abdullah b. Ömer'den, o da babası Ömer b. el-Hattab'dan nakletmiştir. İkinci senette ise, Müslim bu hadisi Ubeydullah b. Muaz el-Anberî'den, o babası Muaz'dan, o da Kehmes'ten, o Abdullah b. Büreyde'den, o Yahya b. Ya'mer'den, o Abdullah b. Ömer'den, o da babası Ömer b. el-Hattab'dan nakletmiştir. Görüldüğü gibi bu iki senette Kehmes, ortak ravidir. Onunla Hz. Ömer arasındaki raviler, iki senette de aynıdır. Bu hadisin her iki senesinde toplam sekiz ravi vardır.⁵² Biz, burada bu hadisin senesinde adı geçen raviler hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

2.1. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb: Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Şeddâd (Eştâl) en-Nesâî (ö. 234/849). Ebû Hayseme, Süfyân b. Uyeyne, İsmail b. Uleyye, Yahya b. Said el-Kattan, Veki', Abdurrazzak b. Hemmam, Velid b. Müslim ve daha pek çok âlimden hadis almıştır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim, Ebû Ya'lâ ve daha pek çok kişi de ondan hadis nakletmişlerdir. Hadis âlimleri, onu hadis alanında sika, sadûk ve hüccet olarak kabul etmişlerdir. Ömrünü Bağdat'ta ilim ile meşgul olmak sureti ile geçiren Ebû Hayseme, âlimlerin övgüsünü kazanmış ve hicri 234 yılında orada vefat etmiştir.⁵³

2.2. Veki': Ebû Süfyân Veki' b. el-Cerrah b. Melih er-Ruâsî el-Kûfî (ö. 196/811). Veki', başta babası olmak üzere İsmail b. Ebî Hâlid, Eymen b. Nâbil, İkrime b. Ammâr, Hişam b. Urve, A'meş, Cerîr b. Hazm, Abdullah b. Said b. Ebî Hind, Seleme b. Nebî, İsa b. Tehmân, Mus'âb b. Selîm, İbn Cüreyc, el-Evzâî, Malik, Usâme b. Zeyd el-Leysî, İsrâîl, Bedr b. Osman, Cafer b. Burkân, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, İbn Ebî Leylâ, Ya'lâ b. el-Hâris ve daha pek çok kişiden hadis rivayet etmiştir. Kendi oğulları Süfyân, Melih/Müleyh, Übeyd ve hocası Süfyân es-Sevrî, kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ayrıca Abdurrahmân b. Mehdî, Ahmed, Ali, Yahyâ, İshâk, Ebû Şeybe'nin iki oğlu, Ebû Hayseme, Humeydî, Ka'nebî, el-Eşecc, Ali b. Haşrem, Musedded, İbn Ebî Amr, Nasr b. Ali, Yahya b. Yahya en-Nisâbûrî, Muhammed b. es-Sabbâh ed-Dolâbî, İbrahim b. Sa'd el-Cevherî ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis nakletmişlerdir. Hicri 196 yılında

⁵¹ Müslim, İmân, 1, hadis no: 8, Tirmizi İmân, 4, hadis no: 2610; Ebû Dâvûd, Sünnet 16, hadis no: 4695.

⁵² Müslim, İmân, 1, hadis no: 8.

⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, VII, 354; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 489 vd; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 303 vd; Tuğ, Salih, "Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb", *DİA*, İstanbul 1994, X, 151.

vefat eden Vekî', birçok âlim tarafından övülmüş, sika, hafız, güvenilir ve faziletli olarak kabul edilmiştir.⁵⁴

2.3. Kehmes: Ebü'l-Hasen Kehmes b. el-Hasen et-Tamîmî el-Basrî (ö. 149/766). O, Ebü't-Tufeyl Abdullah b. Bureyde, Abdullah b. Şakik ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. İbnü'l-Mubârek, Vekî', Nadr b. Şümeyl ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. Oğlu Avn da kendisinden hadis nakledenler arasındadır. Hadisçilerin çoğu, onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵

2.4. Abdullah b. Büreyde (ö. 115/733): Merv asıllıdır. O, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, ve Hz. Aişe gibi daha pek çok sahabiden hadis almıştır. Buşeyr b. El-Muhâcir, Sa'd b. Ubeyde, Katade, Kehmes b. el-Hasan ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. İbn Büreyde, Merv şehrinde kadılık yapmıştır. Muhaddisler, onun sika ve saduk bir ravi olduğunu nakletmişlerdir.⁵⁶

2.5. Yahya b. Ya'mer: Ebû Süleyman, Ebû Said, Ebû Adî Yahya b. Ya'mer (ö. 90/708). Yahya, Basralı'dır. O, başta Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe ve Ebû Hüreyre olmak üzere daha pek çok kişiden hadis almıştır. Yahya b. Ukayl, Abdullah b. Büreyde, Katade, İkrme, Ata ve daha pek çok kişi de kendisinden hadis almışlardır. Hadis âlimleri, onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁵⁷

2.6. Ubeydullah b. Muaz el-Anberî (ö. 237/851). el-Anberî, Basralı'dır. O, babası, kardeşi el-Musennâ, Mu'temer b. Süleyman, Vekî' ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve daha pek çok kişi de kendisinden hadis nakletmişlerdir. Hadis âlimleri onun sika olduğunu haber vermişlerdir.⁵⁸

2.7. Muaz b. Muaz el-Anberî (ö. 196/812). O, Süleyman et-Teymî, Hümejd et-Tavîl, Kehmes b. El-Hasen, Şü'be ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Çocukları Ubeydullah ve el-Musenna, Abdürrahman b. Ebi'z-Zenâd, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main, İshâk b. Râhûye, Ali b. el-Medinî ve daha pek çok kişi kendisinden hadis almışlardır. Hadis münekkitleri, onun çok güvenilir bir ravi olduğunu söylemişlerdir.⁵⁹

2.8. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692): Ebû Abdirrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî. Abdullah b. ömer, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kayın biraderi olduğu için, her sahabinin elde edemediği yakınlığa sahip olmuş, onun konuşmalarını dikkatle dinlemiş ve davranışlarına şahit olmuştur. O, 2630 hadis nakletmek sureti ile Ebû Hüreyre'den sonra en çok hadis rivayet eden ikinci sahabe olmuştur. Onun rivayet ettiği hadislerin 168'i hem Buhârî hem de Müslim'de, 81'i sadece Buhârî'de, 31'i de sadece Müslim'de yer almıştır. Abdullah b. Ömer, doğrudan Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis naklettiği gibi, babası Hz. Ömer, kız kardeşi Hz. Hafsa, Hz. Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Hz. Bilal, Abdullah b. Mesud ve daha pek çok sahabeden hadis nakletmiştir. Çocukları Bilal, Hamza, Zeyd, Salim, Abdullah,

⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 109 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 338.

⁵⁵ Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahyâ bin Şeref, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, thk. Rıdvan Câmî' Rıdvan, el-Mektebetu's-Sakafî, Kahire 2001, I, 194; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 392; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 145.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 140 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 383.

⁵⁷ Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, I, 194; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 264 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 369.

⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 43; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 500.

⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 177 vd; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 263.

Ubeydullah, Ömer ve torunları kendisinden hadis nakletmişlerdir. Bununla beraber onun Nafi', Urve b. ez-Zübeyr, Said b. el-Müseyyeb, Harmele ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ayrıca Abdullah b. Ömer, en çok fetva veren yedi sahabeden biridir. Pek çok âlimin övgüsüne mazhar olan Abdullah b. Ömer, hicri 73, miladi 692 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.⁶⁰

Cibril hadisi, Müslim'in naklettiği bu senet zinciri ile Buhârî'nin dışında *Kütüb-i Sitte*'nin tümünde yer almaktadır. Müslim, bu rivayeti ile Buhârî'den ayrılmaktadır. Müslim'de yer alan bu rivayetin bir benzeri de, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannağ*'ında ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer almıştır.⁶¹ Bu hadis, Buhârî'nin dışında kalan *Kütüb-i Sitte*'de nakledildiği halde, neden Buhârî bu rivayete yer vermemiştir? Buhârî'nin şarihleri bu soru üzerinde durmuşlar ve Buhârî'nin, bu senet zincirinde yer alan bazı rivayetler hakkında ihtilaf bulunması nedeni ile yer vermediğini ileri sürmüşlerdir. Şarihlerin bu konuda çeşitli yorumları vardır.⁶² Aslında bu hadis, parçalı bir şekilde değişik ifadelerle ve farklı rivayet zincirleri ile başta Buhârî olmak üzere farklı kaynaklarda da yer almaktadır.⁶³

Bu hadisin metninde ise, çok değişik konulara yer verilmektedir. Bu hadiste ifade edildiğine göre, Cebrail (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman, İslâm, ihsan, kıyametin ne zaman kopacağı ve kıyamet alametleri ile ilgili sorular sormuş, Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu konulara açıklık getirmiştir.⁶⁴ Önemi nedeniyle bu hadis hakkında çeşitli ilmi çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Bekir Tatlı, bu hadisin senet ve metni hakkında beş yüz sahifeye yakın bir doktora çalışması yapmıştır.⁶⁵ Ayrıca Tatlı, "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine - Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi" başlıklı bir makale yazmış ve bu makale, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde yayımlanmıştır.⁶⁶ İhsan kavramının yer aldığı bu hadisi açıkladıktan sonra, Araşki'nin anne baba hakkı ile ilgili naklettiği hadisin üzerinde duracağız.

⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, IV, 142 vd; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 203 vd; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 291 vd; Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb" *DİA*, İstanbul 1988, I, 126 vd.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 154; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 415 vd; Tatlı, Bekir, *Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 131.

⁶² Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 154; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 415 vd.

⁶³ Bkz. Müslim, *İmân*, 19-22, hadis no: 16; 23-26, hadis no: 17; Buhârî, *İmân* 37, hadis no: 50; Tefsîru Sureti Lokmân, 2, hadis no: 4777.

⁶⁴ Bu hadisin metninde yer alan konular hakkında geniş bilgi için bkz. Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, I, 198 vd; Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, I, 432 vd; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 155 vd; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 416 vd; Gürânî, *el-Keşerü'l-Cârî*, I, 123 vd; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, I, 203 vd; Sâbûnî, *eş-Şerhu'l-Muyesser*, I, 106 vd.

⁶⁵ Bkz. Tatlı, *Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, s. 5 vd.

⁶⁶ Bkz. Tatlı, "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine - Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2010, cilt: 10, sayı: 1, s. 68 vd. Bu hadis ile ilgili diğer bazı çalışmalar için bkz. Nazlıgöl, Habil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivayetleri*, Laçın Yayınları, Kayseri 2005, . 5 vd; Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 63; Topaloğlu, Bekir, "İslâm", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 5 vd; Kahraman, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2005, cilt: 14, sayı: 2, s. 143 vd.

3.2. Cerîr: Ebû Abdillâh Cerîr b. Abdilhamid b. Kurt ed-Dabbî er-Râzî (ö. 188/803). Cerîr, İsbahân'da doğmuş, Kufe'de büyümüş ve Rey'de de yaşamıştır. O, Umâre b. Ka'ka', Ebû İshâk eş-Şeybânî, Yahya b. Said el-Ensârî, A'meş ve daha pek çok kişiden hadis nakletmiştir. Kuteybe b. Said, İshâk b. Rahaveyh, Ebû Hayseme, Ali b. el-Medînî, Yahya b. Mâin ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis nakletmişlerdir. Hadis âlimleri, onu sika, sadûk, hüccet ve güvenilir bir âlim olarak kabul etmişlerdir.⁷¹

3.3. Umâre b. Ka'kâ' b. Şubrume: Umâre b. el-Ka'kâ' b. Şubrume ed-Dabbî el-Kûfî (ö.). O, Ebû Zur'a' b. Amr b. Cerîr, Ahnes b. Halife ed-Dabbî ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Hocası el-Hâris el-E'klî, A'meş, Fudayl b. Ğezvân, Muhammed b. Fudayl, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Cerîr b. Abdilhamid, kendi oğlu Ka'kâ' b. Umâre ve diğer bazı kişiler de kendisinden hadis nakletmişlerdir. Bütün hadis münekkitleri, onun sika ve salih olduğunu kabul etmişlerdir.⁷²

3.4. Ebû Zur'a': Ebû Zur'â b. Amr b. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî el-Kûfî (ö.). Onun esas adının Herim, Abdullâh, Abdürrahman, Ömer veya Cerîr olduğuna dair değişik rivayetler vardır. Ebû Zur'a', Ebû Hüreyre, Muaviye, Abdullâh b. Amr b. el-As, Sabit b. Kays en-Nahhâî ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. İbrahim en-Nahhâî, Abdullâh b. Şubrume ed-Dabbî, Abdullâh b. Yezid en-Nahhâî, kendi amcası İbrahim b. Cerîr, Kendi torunlar Cerîr ve Yahya, amcasının oğlu Cerîr b. Yezîd ve daha başkaları kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ebû Zur'a', tabiin âlimlerindendi. Hadis münekkitleri, onun hadis rivayetinde sika ve saduk olduğunu kaydetmişlerdir.⁷³

3.5. Ebû Hüreyre: Ebû Hüreyre Abdurrahman b. Sahre ed-Devsî el-Yemânî (ö. 58/678). Onun adının farklı şekilleri hakkında değişik rivayetler vardır. Onun, hicretin 7.yılında başlarında Müslüman olduğu rivayet edilmektedir. Kendisi, Müslüman olduktan sonra sürekli bir şekilde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında bulunduğunu anlatmıştır. O, Ashab-ı Suffe'nin önemli sakinlerindendi. Kendisi, başta Hz. Muhammed'den (s.a.v.), Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Usame b. Zeyd, Hz. Aişe ve daha pek çok sahabîden hadis rivayet etmiştir. Abdullâh b. Abbas, Abdullâh b. Ömer, Enes b. Malik, Cabir b. Abdillâh, Said b. el-Museyyeb, Ebû Zur'a' b. Amr b. Cerîr, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sirîn, Süleyman b. Yesâr, Şureyh b. Hânî, İkrime, Mücâhid, Atâ, Abdullâh b. Rebâh el-Ensârî, Nâfî', Yusuf b. Mâhik ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Buhârî, sahabe ve tabiînden 800'den fazla kişinin kendisinden hadis naklettiğini söylemiştir. Kendisi, Mekkeli Ensar ve Medineli muhacirlerin çeşitli şeylerle meşgul oldukları vakitlerde, kendisinin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanından ayrılmadığını ve hadisleri öğrenmeye çalıştığını söylemiştir.⁷⁴ Onun bu durumu, sahabe tarafından takdir edilmiştir. O, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) duasına ve övgüsüne mazhar olmuştur.⁷⁵ Ebû Hüreyre, müksirûn'dandır.⁷⁶ Yani en çok hadis rivayet eden

⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 67 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 132.

⁷² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 358; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 57.

⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 26; XII, 89 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 72.

⁷⁴ Buhârî, el-Hars ve'l-Muzâraâ, 21, hadis no: 2350; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 159, hadis no: 2492; 160, hadis no: 2493.

⁷⁵ Tirmizî, Menâkib, 47, hadis no: 3834-3841.

⁷⁶ "Müksirûn" kelimesi, "müksir" kelimesinin çoğuludur ve o da "ekser" fiilinin ismi failidir. "Ekser" fiili, herhangi bir şeyi çoğaltmak demektir. Sözcük olarak "müksirûn", çoğaltanlar anlamındadır. Hadis kültüründe ise bu kelime, binden fazla hadis rivayet eden sahabiler için kullanılan bir kavramdır. Sahabe arasında müksirûndan kabul edilen yedi kişi vardır. Bu yedi

ravilerdendir. O, 5374 hadis rivayet etmiştir. Bu hadislerin 326 tanesi, hem Buhârî hem de Müslim’de geçmektedir. Onun 93 rivayeti sadece Buhârî’de ve 98 rivayeti de sadece Müslim’de yer almaktadır. Onun Buhârî’deki rivayetleri, mükerrerlerle birlikte 1011 kadardır. Ahmet b. Hanbet de onun rivayetlerini, Müsned’te toplamıştır. Bunun yanında onun çok sayıda hadis rivayet etmiş olması, hem İslâm âleminde hem de Batıda tartışma konusu olmuş ve onun hakkında çok sayıda tez yazılmıştır. Ebû Hüreyre, hicri 58 miladî 678 yılında Medine’de vefat etmiş ve Bekî’ mezarlığında defin edilmiştir. Pek çok sahabe onun cenaze namazına katılmıştır. Ancak onun vefat tarihi hakkında farklı rivayetler vardır.⁷⁷

Araşki, anne baba hakkı ile ilgili ayetin tefsirinde Allah’ın, anne babaya iyilik yapmayı emrettiğini anlatmıştır. Ardından o, özellikle annenin hamilelik esnasında çok büyük sıkıntılar yaşadığını, anne sütünü emzirmenin önemini ve süresini izah etmiştir. Araşki, ayetin son kelimelerinin tefsirini yaparken, iman, ibadet ve tazim ile Allah’a şükretmeyi, beraberinde de anne babaya iyilik yapmayı kaydetmiştir. Buna göre anne babaya iyilik, Allah’a şükürden hemen sonra gelmektedir. Bu iki önemli görevin arasında üçüncü bir görev yer almamaktadır. Bu durum, anne babaya iyilik yapmanın ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun önemini anlatan Araşki, Allah’a ibadet etmenin akıl ve baliğ olan her insan için farz olduğu gibi, anne babaya iyilikte bulunmanın da vacip olduğunu vurgulamıştır. O, her insanın kendi gücü nispetinde bu konuda sorumlu olduğunu da kaydetmiştir. Ardından da o, bu hadise yer vermiştir.⁷⁸ Araşki, bu hadisin anlamı üzerinde herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Sadece onu, kendi açıklamaları hususunda bir delil olarak zikretmiştir. Ayrıca o, bu hadisi nakledince, ravilerden sadece Ebû Hüreyre’nin adına yer vermiş ve hadisin sonunda da, “*Revâhü’l-Buhârî ve Müslim*”, yani (Bu hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir) demekle yetinmiştir.⁷⁹ Aslında bu hadis, şarihler tarafından senet ve metin yönünden ele alınmış, raviler hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca metin açısından, anne baba hakkı ve süt emzirme konusunda değişik bilgilere yer verilmiştir. Özellikle annenin hakkının baba hakkından daha fazla olduğu da hikmet ve sebepleri

sahabi ve rivayet ettikleri hadis sayısı şöyledir: Ebû Hüreyre (ö. 58/677) 5374, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) 2630, Enes b. Mâlik (ö. 93/711) 2286, Hz. Aişe (ö. 58/677) 2210, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) 1660, Câbir b. Abdillâh (ö. 74/693) 1540 ve Ebû Said el-Hudrî (ö. 64/683) 1170 hadis rivayet etmiştir. Diğer bazı rivayetlere göre bunlar yedi değil altı kişidir ve Ebû Said el-Hudrî, bunların dışındadır. (İbn Kesîr, *el-Bâisu’l-Hâsis Şerhu İhtisârî Ulûmî’l-Hadis*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1994, s. 180 vd.; Koçyiğit, “Muksirûn”, *Hadis Tarihi*, s. 329; Aydın, “Muksirûn”, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 208; Ağırman, Cemal, “Müksirûn”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 534). “Müksirûn” kelimesinin zıttı, “mukillûn”dır. “Mukillûn”, “mukil” kelimesinin çoğuludur ve o da, “ekelle” fiilinin isimi failidir. “Ekelle” fiili, herhangi bir şeyi az yapmak veya azaltmak demektir. Hadis kültüründe “mukillûn” tabiri, az sayıda hadis nakleden sahabe için kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile binden az hadis rivayet eden sahabiler için, “mukillûn” tabiri kullanılmaktadır. (Koçyiğit, “Mukillûn”, *Hadis Tarihi*, s. 329; Aydın, “Mukillûn”, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 207; Ağırman, “Müksirûn”, *DİA*, XXXI, 534).

⁷⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, IV, 325 vd; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, II, 578 vd; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, XII, 237 vd; a. mlf. *Takrîbü’t-Tehzîb*, II, 464; Goldziher, İgnazhe, “Ebû Hüreyre”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1977, IV, 32; Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Hüreyre”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 160 vd.

⁷⁸ Araşki, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 63 vd.

⁷⁹ Araşki, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 67.

ile anlatılmıştır.⁸⁰ Araşkî'nin anne baba hakkında nakletmiş olduğu hadis hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra, onun *Mefâtihu'l-Ğayb* ile ilgili yazdığı hadis üzerinde duracağız.

4. Mefâtihu'l-Ğayb

Mefâtihu'l-Ğayb kavramı, bilinmeyen beş şeyi anlatmaktadır. Araşkî, Lokman Suresinin son ayeti olan 34.ayetin tefsirini yaparak ayette geçen bilinmeyen beş şeyin üzerinde durmuştur. Ondan sonra o, bilinmeyen beş şeyi mana itibarı ile yorumlamış ve ardından şu hadisi delil olarak getirmiştir:

حدثنا يحيى بن سليمان، قال: حدثني ابن وهب، قال: حدثني عمر بن محمد بن زيد بن عبد الله بن عمر، أن أباه حدثه، أن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، قال: قال النبي ﷺ: " مفاتيح الغيب خمس، ثم قرأ إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدرى نفس ماذا تكسب غداً وما تدرى نفس بأبي أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

Buhârî'nin Yahya b. Süleymân'dan, onun İbn Vehb'ten, onun Ömer b. Muhammed b. Zeyd b. Abdillâh b. Ömer'den, onun kendi babasından ve onun da Abdullâh b. Ömer'den rivayet ettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.), "*Mefâtihu'l-Ğayb beştir*" demiş ve sonra şu ayeti okumuştur: "*Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru yağdırır, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah, hakkı ile bilendir, (her şeyden) hakkı ile haberdar olandır.*"⁸¹

Bu hadisin senet zincirinde, Buhârî'den başka beş ravi yer almaktadır. Dolayısı ile bu hadis humasidir. Daha önce ismine yer vermediğimiz raviler hakkında burada kısaca bilgi vereceğiz.

4.1. Yahya b. Süleyman: Yahya b. Süleyman b. Yahya b. Said b. Müslim b. Abdillâh b. Müslim el-Cu'fî Ebû Said el-Kufî el-Muhrî (ö. 237/851).⁸² Yahya, Mısır'da yaşamıştır. O, amcası Amr b. Osman b. Said el-Cu'fî, Hafs b. Ğiyâs, Abdullâh b. İdris, Vekî', Abdullâh b. Vehb ve benzeri âlimlerden hadis almıştır. Buhârî, Ebû Zur'â, Ebû Hâtîm, Muhammed b. Avf, el-Hasan b. Ali el-Halavânî, el-Hasan b. Sufyan ve daha pek çok kişi, ondan hadis nakletmişlerdir. Tirmizî ise, Ahmed b. el-Hasan et-Tirmizî vasıtası ile ondan nakillerde bulunmuştur. Ebû Hatim, Yahya b. Süleyman'ın hadis rivayetinde şeyh olduğunu, İbn Hibbân onun sika bir ravi olduğunu, Nesâî ise, onun güvenilirliği hakkında şüphelerin bulunduğunu kaydetmişlerdir. Pek çok kişi onun sika olduğunu söylese de naklettiği hadislerden bazıları münker olarak görülmüştür. Yahya, Mısırda hicri 237 yılında vefat etmiştir. Bazı rivayetlere göre ise bu rakam 238 olarak kabul edilmektedir.⁸³

4.2. İbn Vehb: Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri (ö. 197/813). Hicri 125 yılında Mısır'ın Kahire şehrinde doğan İbn Vehb, Benî Fihri

⁸⁰ Bkz. Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, XVI, 105 vd; Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, X, 366 vd; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 7161 vd; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XV, 141 vd; Gürânî, *el-Keşerü'l-Cârî*, IX, 395 vd; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, XIII, 5 vd; Sâbûnî, *eş-Şerhu'l-Muyesser*, V, 319 vd; a. mlf. *Fethü'l-İlâhi'l-Mün'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, editör: Ahmet Oğuz, Kalkan Matbaacılık, Ankara tsz., IV, 215 vd.

⁸¹ Lokman 31/34. Buhârî, *Tefsîru Sureti Lokmân*, 2, hadis no: 4778.

⁸² Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, VIII, 221; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, IV, 561.

⁸³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 198; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 357.

kabilesinin azatlılarından. O, İmam Malik'in önde gelen talebelerinden önemli bir fakih ve muhaddistir. Ayrıca o, Leys b. Sa'd, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc ve benzeri pek çok âlimden hadis almıştır. İbn Vehb, son derece güvenilir bir hadis ravisi olarak kabul edildiğinden dolayı, kendisine bu konuda çok rağbet edilmiştir. Hatta bir seferinde hadis rivayet ederken, aşırı izdiham meydana gelmiş ve kendisi bu izdihamda yaralanmıştır. Bunun üzerine o, bir daha hadis rivayet etmeyeceğine dair yemin etmiştir. Fakat sonradan yemininin kefareti ödüyerek, tekrar hadis rivayet etmeye devam etmiştir. Onun hocaları İmam Malik ve Leys b. Sa'd da kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İbn Hanbel, İbn Vehb'in salih bir âlim, fakih ve geniş bilgi sahibi olduğunu kaydetmiştir. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İbn Adî ve Zehebî gibi âlimler, Onun hadis rivayetinde sikâ, hüccet ve hafız olduğunu kabul etmişlerdir. Her şeye rağmen, onu tenkit edenler de olmuştur. Hicri 197 yılında Kahire'de vefat eden İbn Vehb, kendisine teklif edilen idari görevleri kabul etmemiştir.⁸⁴

4.3. Ömer b. Muhammed b. Zeyd b. Abdillâh b. Ömer: Ömer b. Muhammed b. Zeyd b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî el-Medenî (ö. 150/767). O, özellikle aile çevresinden hadis nakletmiştir. Örneğin o, kendi babsından, dedesi Zeyd'den, kendi babasının amcası Salim'den, babasının amcasının oğlu Abdullâh b. Vakid b. Abdillâh'tan ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Şü'be, Malik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Abdullâh b. el-Mubârek, kendi kardeşi Asım ve daha pek çok kişi, ondan hadis nakletmişlerdir. Çok az hadis nakleden Ömer b. Muhammed, pek çok hadis münekkidi tarafından sika ve saduk olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda o, pek çok âlimin övgüsüne mazhar olmuştur. O, Askalan'da yaşamış ve hicri 150 yılında orada öldürülmüştür.⁸⁵

Bu hadiste geçen "*Mefâtilu'l-Ğayb beştir*" ifadesinde, bilinmeyen beş şey kast edilmektedir. Araşkı bu hadisi naklederken, İbn Ömer'den nakletmiş ve diğer ravilerin ismine yer vermemiştir. Hadisin sonunda da "*Revalu Buhârî ve Müslim*" yani Buhârî ve Müslim bu hadisi rivayet etmiştir demiş, ancak dipnot göstermemiştir.⁸⁶ Bu rivayetdeki hadiste, ayetin tamamına değil, sadece "*Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır*" cümlesine yer verilmiştir. Ancak Buhârî'de geçen başka rivayetlerde bu ayetin tamamına yer verilmiştir.⁸⁷ Ayrıca bu hadis, başta Buhârî olmak üzere değişik hadis kaynaklarında farklı senet ve metinlerle geçmektedir.⁸⁸

Araşkı, tesirinde bu hadisin metninde geçen beş şey hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuştur.⁸⁹ Başta tefsir⁹⁰ ve hadis⁹¹ kaynaklarında olmak üzere, çeşitli

⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, VII, 518; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, IX, 223 v; Köse, Saffet, "İbn Vehb", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 441.

⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 419 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 69.

⁸⁶ Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 121.

⁸⁷ Buhârî, *Tefsîru Sureti'l-En'âm*, 1, hadis no: 4627.

⁸⁸ Buhârî, *Kusûf*, , 28, hadis no: 1039; *Tefsîru Sureti'r-Ra'd*, 1, hadis no: 4697; *Tevhid*, 4, hadis no: 7379; *Müslim*, *İman*, 5, hadis no: 9; 7, hadis no: 10; İbn Hanbel, II, 24, 52, 58.

⁸⁹ Bkz. Araşkı, *Tefsîru Sûreti Lokmân*, s. 120 vd.

⁹⁰ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Şakir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2013, XXI, 106 vd; Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid Abdulmaksûd b. Abdirrahim, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012, IV, 349 vd; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdürrazzak el-Mehdî, Darü'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 2006, XIV,

ilmi kaynaklarda da bu beş madde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bu maddelerin her biri, âlimler arasında farklı yönlerden tartışma konusu olmuştur.

SONUÇ

Yakın zamanda Diyarbakır'da yetişen Abdülhadi el-Araşkî (Kaya), medrese kültürünün önemli simalarından biri idi. 1926 yılında Diyarbakır'a bağlı Kulp ilçesinin Araşka köyünde dünyaya gelen Abdülhadi, Badıkî aşiretine mensuptur. O, Araşka köyünde doğduğu için, Araşkî lakabı ile bilinmektedir. Araşkî, medrese usulü eğitimini alıp icazet aldıktan sonra, yörenin pek çok yerinde imam hatiplik yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Medrese usulü ile verdiği eğitimle talebelerine İslâm'ın ilim ve ahlak eğitimini vermiş, onların topluma yararlı olmaları için çaba sarf etmiştir. Diyarbakır ve yöresinde, halk arasında saygı ile anılan Araşkî, güzel ahlakı, iyi niyeti, ihlas ve samimiyeti nedeniyle derin izler bırakmıştır. O, özellikle medrese mensupları arasında büyük bir sevgi ile anılmaktadır. Araşkî, hiçbir zaman maddi veya manevi bir menfaat için çalışmamış, daima Allah rızasını ön planda tutmuştur. İyi bir ahlak numunesi olarak bilinen Araşkî, aynı zamanda geride yararlı eserler de bırakmıştır. O, İslâm kültürü açısından değerli kitaplar yazmıştır. Onun "*Tefsîru Sûreti Lokmân*" adlı eseri, güzel bir tefsir örneği durumundadır. Araşkî bu tefsiri, Kur'ân'ı Kerim'i Kur'ân, sünnet, âlimlerin açıklamaları ve kendi yorumları ile yazmıştır. Yani onun bu tefsiri, hem rivayet hem dirayet usulü ile yazılmıştır. O, kitabının çeşitli yerlerinde ayetleri yorumlarken, hadislerle de yer vermiştir. Örneğin o, kitabının hem girişinde hem de sonucunda Kur'ân-ı Kerim'i öğrenme ve öğretmenin fazileti ile ilgili bazı hadislerle yer vermiştir. Ayrıca o, ihsan, anne baba hakkı, *mefâtîhu'l-ğayb* ve benzeri konularla ilgili ayetleri tefsir ederken, kendi görüşlerini hadislerle delillendirmeye çalışmıştır. Ayrıca Araşkî, "*Hulâsatü'l-Beyân fi Hakîkati'l-İslam ve İnsâniyyeti'l-İnsân*" adlı eserinde de çeşitli konuları açıklarken, sık sık hadislerle yer vermiştir. Hadisleri İslâm dininin temel kaynaklarından kabul eden Araşkî, özellikle hadis konusu ile ilgili kitaplar da yazmıştır. Onun "*Hadis Tahrici ile İlgili Risale*" ve "*Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)'in Hadisleriyle Nasıl Amel Edilir, Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Konularının Yer Aldığı Risale*" adlı çalışmaları, hadis kültürüne katkı sağlayan önemli eserlerdir. Onun "*Hadis Tahrici ile İlgili Risale*" adlı çalışması, Ebû Zekerriya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) "*Riyâzü's-Salihîn*" isimli eserinde bulunan hadislerden seçilmiş 39 hadisin tahrici ile ilgilidir. İkinci risalede ise o, genel olarak hadis usulü hakkında yararlı bilgileri vermiştir. Örneğin o, burada hadis için pek çok alimin ortak olarak kabul ettiği şu tanımları yapmıştır: "Muhakkak ki hadis, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözleri, fiilleri ve takrirlerinden ibarettir." Onun el yazması olan

75 vd; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-kur'âni'l-Azîm*, Darü'l-Kalem, Beyrut tsz., III, 388 vd; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sadeleştiren: M. Nur Çetin vdğ., Çelik-Şura, İstanbul tsz., VI, 51 vd., Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tsz., VII, 80 vd; Çelebi, İlyas, "*Mugayyebât*", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 374 vd; Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir 1991, IX, 4774 vd.

⁹¹ Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, IV, 134 vd; VIII, 463; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 1450 vd; IX, 5247 vd., 5355, 5532; XV, 9171 vd; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, V, 294 vd; XII, 600; XIII, 81, 231; XVI, 582; Gürânî, *el-Keveserü'l-Cârî*, III, 133 vd; VIII, 226 vd.; XI, 200; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, III, 66 vd; X, 204, 222, 500; XV, 340 vd; Sâbûnî, *eş-Şerhu'l-Muyesser*, II, 162 vd; a. mlf. *Fethü'l-İlâhi'l-Mün'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, I, 21 vd.

bu iki eserin sadeleştirilerek yayımlanmalarının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Başta Diyarbakırlı hemşerileri olmak üzere ilmi çalışmalarda bulunan kişilerin, Araşkı'nin eserlerini çalışmalarının ve topluma tanıtımalarının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- AĞIRMAN, Cemal, "Müksirûn", *DİA*, XXXI, ss.534, İstanbul 2006.
- AHTERÎ, Mustafa b. Şemsuddin el-Karahisârî (ö1310), "adele", *Ahterî Kebîr*, Dersaadet 1310.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, I-XII, İstanbul tsz.
- ATSIZ, Burhan, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkı'nin Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: VIII, ss. 67-87, Diyarbakır 2012.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Hulâsatu'l-Beyân fi Hakîkati'l-İslam ve İnsâniyeti'l-İnsân*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Diyarbakır 1970.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Tefsîru Sureti Lokman*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Diyarbakır 1970.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Bir Meclis ve Tek Lafızla Gerçekleşen Üç Talak Meselesi ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Borçların İadesi ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *el-Menhecu'l-Mubîn fi Tahkiki't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Hakîkati Turuki's-Sûfiyyeti'l-Muslimîn*, basılmamış el yazması.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Hadis Tahrici ile İlgili Risale*, basılmamış el yazması.
- ARAŞKÎ, Abdülhadi, *Günümüzde Peygamberimiz (s.a.v.)'in Hadisleriyle Nasıl Amel Edebiliriz? Bu konuda Kaç Tane Şart ve Kayıt Vardır ve Bu Şart ve Kayıtlar Nelerdir? Konularının Yer Aldığı Risale*, basılmamış el yazması.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- AYNÎ, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, I-XVI, Beyrut 2002.
- AZİMABÂDÎ, Ebû Abdîrrahmân Şerefi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî,(ö. 1329/1911), *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Darü'l-Feyhâi, I-XIV, Dımaşk 2013.
- A'ZÂMÎ, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, ss. 368-372, İstanbul 1992.
- A'ZÂMÎ, M. Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- BAYLER, Şehmus, "Melle Abdu'l-Hadî el-Araşkı", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: V, ss. 140-148, Diyarbakır 2011.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, "Medrese", *DİA*, XXVIII, ss. 333-333, Ankara 2003.
- BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, ss. 323-327, Ankara 2003.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut tsz.
- BROCKELMANN, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, trc. Mahmut Fehmi Hicâzî, nşr. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, I-XVII, Mısır 1993.
- BROCKELMANN, Carl, "Buhârî", *İslâm Ansüklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.

- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân (ö. 255/869), *Sünenu'd-Dârimî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru'l-Mustafa, I-II, Dımaşk 2011.
- DOĞAN, Hüseyin, "Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler", *Makâlât*, sayı: VI, cilt:1, ss. 7-26, Rize 2013.
- ÇAĞLAYAN, Harun, "Medreseler Geleneği ve Medreseleşme Sürecinde Medreseler", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı: XI, ss. 156-182, Diyarbakır 2014.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 2013.
- ÇAKIN, Kamil, "Kuteybe b. Said", *DİA*, XXVI, ss.491-492, Ankara 2002.
- ÇELEBİ, İlyas, "Mugayyebât", *DİA*, XXX, ss. 374-375, İstanbul 2005.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhtiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, I-IV, İstanbul tsz.
- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezher el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğâ*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 2004.
- GOLDZİHER, İgnazhe, *Muslim Studies*, trc. C.R. Barber - Samuel Miklos Stern, London 1971.
- GOLDZİHER, İgnazhe, "Ebû Hüreyre", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basım Evi, IV, ss. 32, İstanbul 1977.
- GÜRÂNÎ, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed (ö. 893/1488), "*el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî*", thk. Ahmed İzzu İnâye, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-XI, Beyrut 2008.
- HALİL B. AHMED, el-Ferâhîdî (ö. 170/786), *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 2003.
- HATİPOĞLU, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, I-X, İstanbul 2012.
- HATİBOĞLU, İbrahim, "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, XXXIX, ss.224-226, İstanbul 2010.
- İTR, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis*, Darü'l-Hadis, Beyrut 1992.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-Asriyye, I-XV, Beyrut 2005.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî el-Mektebetü'l-Asriyye*, Beyrut 2005.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 1994.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Takribü't-Tehzîb*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Darü'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 2001.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Müsned*, I-XXX, Beyrut tsz.
- İBN KESİR, İsmail (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Daru'l-Kalem, I-IV, Beyrut tsz.
- İBN KESİR, İsmail (ö. 774/1372), *el-Bâisu'l-Hasis Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadis*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 273/886), *Sünen*, İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh, I-II, Mısır tsz.
- İBN MANZÛR, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, I-XVIII, Beyrut 2014.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sadr, I-VIII, Beyrut 2014.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese", *DİA*, XXVIII, ss. 327-333, Ankara 2003.

- İSFAHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Rağıb, (ö. 425/ 1033), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 2011.
- KAHRAMAN, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 2, Bursa 2005.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb" *DİA*, I, ss.126-128, İstanbul 1988.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, ss. 160-167, İstanbul 1994.
- KARAKAŞ, Ali, "Oksidentalizmde Etik Değerler", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Akader, yıl: 13, sayı: 26, ss. 175-200, Diyarbakır 2015.
- KARAKAŞ, Ali, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Behçet el-Baytar, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1987.
- KASTALANÎ, Şehâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XV, Beyrut 2012.
- KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- KİRMÂNÎ, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said (ö. 787/1384), *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XV, Beyrut 2010.
- KOÇYİĞİT, Talat, "Sünnet", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- KÖSE, Saffet, "İbn Vehb", *DİA*, XX, ss. 441-442, İstanbul 1999.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, Daru'l-Kutubi'l-Arebî, I-XX, Beyrut 2006.
- LUVİS, Ma'lûf el-Yesûî (ö. 1367/1947), *el-Muncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1986.
- MALİK, Ebû Abdillâh b.Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, I-II, Beyrut tsz.
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450/1058), *en-Nuketu ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid Abdulmaksûd b. Abdirrahim, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-VI, Beyrut 2012.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (ö. 261/874), *Sahîhu Müslim*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998.
- NAZLIGÜL, Habil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivayetleri*, Laçın Yayınları, Kayseri 2005.
- NESÂÎ, Ebû Abdirrahman b. Şuayb (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, I-VIII, Mısır 1964.
- NEVEVÎ, Muhyiddin Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslimi'bni'l-Haccâc*, thk. Rıdvan Câmî' Rıdvân, el-Mektebetu's-Sakâfî li'n-Neşri ve't-Tevzî', I-XVIII, Kahire 2001,
- NEVEVÎ, Muhyiddin Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Luğât*, thk. Abdeh Ali Kûşk, Dâru'l-Feyhâ, I-III, Dımaşk 2006,
- NASIF, Mansûr Ali, *et-Tâc el-Câmiu li'l-Uşûl fi Ehâdîsi'r-Resûl*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1961.
- RAMEHURMÛZÎ, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Daru'l-Fikr, Beyrut 1971.
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, (ö. 1436/2015), *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, I-V, Beyrut 2014.
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, (ö. 1436/2015), *Fethü'l-İlâhi'l-Mün'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, editör: Ahmet Oğuz, Kalkan Matbaacılık, Ankara tsz.

- SALİH, Subhi, *Hadis ilimleri ve İstilahları*, trc. Yaşar Kandemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- SEVGİ, Abdülkerim, *Abdulahdi el-Araşkî ve Tefsîru Sûreti Lokman Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017.
- SEZGİN, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- TAŞKÖPRÜZADE, Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, trc. Kemaleddin Muhammed Efendi, İstanbul 1313.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Şakir, Dâru İbn Hazm, I-XXX, Beyrut 2013.
- TATLI, Bekir, *Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- TATLI, Bekir, "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine - Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 10, sayı: 1, ss. 67-84, Adana 2010.
- TOPALOĞLU, Bekir, "İslâm", *DİA*, XXIII, ss.5-10, İstanbul 2001.
- TUĞ, Salih, "Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb", *DİA*, X, ss.151, İstanbul 1994.
- TURGAY, Nurettin, "Abdulahdi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri", *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, Artuklu Üniversitesi Yayınları, ss. 408-414, İstanbul 2012.
- ÜNAL, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, sadeleştiren: M. Nur Çetin vdğ., Çelik-Şura, I-X, İstanbul tsz.
- YILDIRIM, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, Anadolu Yayınları, I-XIV, İzmir 1991.
- YİĞİT, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, ss. 438-443, İstanbul 2007.
- ZEBÎDÎ, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Mısır 1306.
- ZEYDAN, Abdülkerim ve Abdulkahhar Davud Abdullah, *Ulûmu'l-Hadîs, Müessesetü'r-Risâle*, Dimeşk 2011.
- ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Megâmiz, Üçdal Neşriyat, I-V, İstanbul 1978.